

İlk dəfə elmi dövriyyəyə daxil edilən tarixi sənədlər işığında

ERMƏNİSTANIN TƏŞƏKKÜLÜ VƏ İRƏVANIN ERMƏNİLƏRƏ VERİLMƏSİ MƏSƏLƏSİ

(1918-ci İLDƏ İRƏVAN BÖLGƏSİNDƏ ERMƏNİ DÖVLƏTİ NECƏ VƏ HANSI ÖHDƏLİKLƏR QARŞILIĞINDA YARADILDI?)

(əvvəl 2 iyun tarixli sayımızda)

Ə.Hüseynzadə və Ə.Ağaoğlunun Ənvər və Tələt paşalara göndərdiyi müraciətdən bir gün sonra, 1918-ci il mayın 23-də Batum konfransındakı Azərbaycan nümayəndələri erməni dövlətinin yaradılması məsələsi ilə bağlı Ənvər paşaya böyük bir müraciətlə çıxış etdilər. Müraciətdə, Azərbaycan nümayəndələrinin Trabzon konfransının ilk günlərindən başlayaraq bütün siyasi məsələlərdə Osmanlı hökumətinin yeritdiyi siyasətə uyğun hərəkət etmək haqqında qərar qəbul etdikləri, bu günə qədər də həmin qərarlarını icra etdikləri və bundan sonra da ona sadıq olacaqları vurğulandıqdan sonra qeyd edildi ki: "Cənubi Qafqaz nümayəndə heyəti Trabzonu tərk etdiyi zaman müsəlman nümayəndələrinin Osmanlı heyət rəhbəri Rauf bəydən və Qafqaz cəbhəsi komandanı Vehib paşadan aldıqları tapşırıqlara görə, Osmanlı hökumətinin Cənubi Qafqaza yönələn ərazi tələbləri Brest-Litovsk müqaviləsinin müəyyən etdiyi sərhəd dairəsinə idi. Bu zaman Qafqazın müsəlman əhalisinin Türkiyəyə yönələn ilhaq tələblərinə qarşı Osmanlı hökumət nümayəndələri hər vaxtlə sübut etməyə çalışırdılar ki, Osmanlı imperiyasının siyasəti qüvvətli və müstəqil bir Qafqazın mövcudluğunu vacib bilir və buna görə də Qafqaz müsəlmanları konfederasiyada öz daxili müstəqilliklərini təmin etmək surətilə digər Qafqaz millətlərindən ayrılmalıdır. Biz də bu formulu qəbul edib, Osmanlı imperiyasına qarşı son ana qədər müqavimət göstərməkdə israr edən gürcü və ermənilərə bir tərəfdən Seymdən çıxmaq təhdidini, digər tərəfdən də Türkiyənin Qafqazın istiqalına tərəfdar olub, Brest-Litovsk sülhünün müəyyən etdiyi sərhədi keçməyəcəyi ümidi ilə təzyiq edərək, onları Gegeçkəri hökumətini süquta, Cənubi Qafqazın istiqalını elana, Brest müqaviləsini qəbul etməyə və Türkiyə ilə müqavilə imzalayib dostluq münasibətləri qurmağa vadar etdik. Mülahizələrimiz də ondan ibarət idi ki, kiçik müharibədən sonra Türkiyə sərhədi bir tərəfdən xristian Gürcüstana dayanacaq, digər tərəfdən Ermənistan istiqamətində də Şərqi Qafqaz müsəlmanları ilə fasiləsiz əlaqəni təmin edərək müəyyən ediləcəkdir. Biz müharibə təminatı olaraq Brest-Litovsk sülhünün müəyyən etdiyi sərhədlərə əlavə yalnız Axıska sancağı və Sürməlinin bir qisminin Türkiyəyə keçəcəyini təxmin etmişdik və gürcü və erməniləri də buna hazırlayıb Batuma gəlmişdik".

Daha sonra müraciətdə Azərbaycan nümayəndələrinin Batuma ilk gəldiyində Osmanlı nümayəndə heyəti ilə görüşən zaman, onların da yuxarıda qeyd edilən mülahizələri dəstəklədiyini gördüyü, fəqət bir qədər sonra ərazi tələbləri ilə bağlı İstanbuldan göndərilən yeni təlimatın Cənubi Qafqaz heyətində bildirilməsi ilə vəziyyətin kökündən dəyişdiyi və bu tələblərin Qafqaz federasiyası fikrini məhv etdiyi diqqətə çatdırıldıqdan sonra deyilirdi: "Osmanlı hökumətinin ərazi tələbləri haqqındakı təklifi ilə Qafqaz konfederasiyası fikri məhv olur. Üç - gürcü, müsəlman və erməni - kanton əvəzinə yalnız iki - gürcü və müsəlman kantonları qalır. Çünki Axalkələk, Aleksandropol, Eçmiədzin, Sürməli sancaqları ilə İrəvan sancağının bir qisminin ilhaqı ilə Ermənistan kantonunun böyük bir qismi Türkiyəyə keçir. Adıçkılən kantonun Cənubi Qafqaz daxilində qalan qismi o qədər məhdud və az bir şeydir ki, bu hüddət daxilində bir kanton təşkilindən qətiyyətin bəhs olunma bilməz. Sayca ermənilər Cənubi Qafqazda çox olsalar da, onlar kiçik hissələr şəklində müsəlman ərazisinə səpilməmiş bir halda olub, bu ayrı-ayrı parçalardan bir erməni kantonu biçmək nə coğrafiyaca mümkün, nə də fələn təsəvvür olunur, müsəlman əhali belə bir təklifi dinləmək belə istəməz. İki kantonlu birləşmiş Qafqaz hökumətində gəlincə, buna da gürcülər qətiyyətin razi deyillər. Onlar işin belə müşkül bir şəkllə müncər olacağı ilə hasil olacaq daxili anarxiyanı tam dərk edərək, özlərini sudan çıxarmaq üçün istinad olunacağını təxmin etdikləri yanğında iştirak etməmək, ermənilərə əlaqəni pisləşdirməmək və eyni zamanda ərazilərini bir sel kimi gələcək erməni qaçaqınlarına qarşı müdafiə etmək üçün öz istiqalılarını elan etməklə Qafqaz birliliyindən çıxıb müstəqil bir siyasət yeritməyə qərar vermişlər. İş bu dərəcəyə gəlincə, təbii ki, biz də Şimali Qafqaz ilə birlikdə Qafqaz müsəlmanlarının istiqalını elan etməliyik. Fəqət indiki halda məsələnin belə bir şəkil alməsi müvafiqdirmi?"

Bizə elə gəlir ki, Trabzonda ortaya qoyulan, Batumda bir daha bəyan edilən mülahizələrle çox da müvafiq olmaz. Görəsən, Türkiyə, kiçik qardaşı olan Azərbaycan və ümumiyyətlə böyük türk siyasətindən ötrü hansı yoli daha müvafiqdir? Öz daxilində intiqam hissi ilə yaşayan, daim fürsət axtaran və ilk imkan tapan kimi arxamıdan xəncərlə vurmaq zehniyyətində qalan bədxah erməni milli arzusu və hər zaman türk siyasəti əleyhinə xarici müdaxilələrə çalışıb, intriqaalara vasitə olacaq bir milyon yarımlyq erməni küt-

ləsi saxlamaq, yoxsa türk toplumlari ilə əhatə olunmuş, hərbi-strateji cəhətdən zərərsiz və milli amali təmin olunmuş kiçik bir erməni kantonu? Milli siyasətimiz nöqtəyi-nəzərindən bizcə, ikinci yol daha münasib görünür. Doğrudur ki, Türkiyədə heyətə keçirdikləri ocaqsız yanğınlar, xaincəsinə qaldırdıqları üsyanlar, indinin özündə də Qafqazda törətdikləri ağır cinayətlər ermənilərdən bəhs edərəkən qeyz və kin hissələrindən kənar soyuq bir halda bəhs etmək mümkün deyil. Fəqət bunu da bilirlik ki, digər böyük dövlətlər kimi Böyük Türkiyə dövləti də yürütdüyü siyasətini hissiyyat üzərində qurmur. Biz də erməni kantonu təsisindən bəhs etdikdə məqsədimiz erməniləri müdafiə etmək deyil, öz siyasətimiz, ümumi türk siyasəti nöqtəyi-nəzərindən baxır və məsələni bu siyasət dairəsində həll etmək istəyirik".

Müraciətin bundan sonrakı qismində gürcü və erməni nümayəndələrinin Batumdakı alman nümayəndələri ilə sıx-sıx görüşməsinə və onlardan əldə edilən məlumatlara görə Almaniyanın Qafqaz birliyi ideyasını müdafiə və Brest-Litovsk müqaviləsində israr etməsinə diqqət yönəldilir, Qafqazın iki hissəyə bölünməsi halında onun istiqaliliyyətinin tanınması məsələsində problemlər yaşanaçağı vurğulanır və ardınca qeyd edilir ki, mayın 18-də Lössovun göndərdiyi məlumatdan anlayırıq ki, Almaniya hökuməti Qafqazın istiqalını bolşevik hökumətindən əvvəl tanımaq istəmir. Digər tərəfdən, ermənilər Almaniyanın vasitəsi ilə öz ərazilərinin hamısını əldə edərlərsə, bu son dərəcə zərərli bir iş olar deyər narahatlıq. Çünki belə olan təqdirdə ermənilərdə təkrar Avropa dövlətlərinə müraciət etmək fikri canlanır və yeni bir ümid hasil olar. İş bu mərhələyə gəlincə, ermənilərə təmin olunacaq nə varsa, müstəqil şəkilde Dövlət-i Aliyyənin öz təşəbbüsü və bizim vasitəmizlə verməsi çox faydalı olacaqdır. Hər halda bu məsələdə Avropanın vasitəçiliyinə qətiyyətin imkan verilməməlidir.

Müraciətin sonunda Azərbaycan nümayəndələri bu müraciətin Osmanlı imperiyasının daxili işlərinə qarışmaq kimi deyil, kiçik qardaşın əllə məşvərinə də reyini bildirməsi kimi qeyd edilmişini xahiş edir və Osmanlı hökumətinin qəbul etdiyi istənilən qərara sədaqətli yanaşacaqlarını bildirirdilər. Bunun ardınca "erməni kantonunun bölüşdürülməsi haqqındakı qərar qəti və dəyişməz olduğu təqdirdə" böyük bir xahişlərinin olduğu vurğulanırdı. Cənubi Qafqazda tūyğan edən anarxiya şəraitində Bakı vilayətinin erməni-bolşevik birləşmələrinin, İrəvan vilayətinin isə ermənilərin nəzarətində olduğu, Qafqaz müsəlmanlarının maddi və mənəvi sərvət mərkəzi olan Bakıda bolşeviklərin gətirəcəkləndiyi və şəhəri tamamilə talan edəcək və belə getsə, az sonra bir çəllək də olsa neft tapılmayacağı və bununla da Türkiyənin istifadə etmək istədiyi dəmir yollarının istifadə olunmaz hala gələcəyi diqqətə çatdırılır və bütün bunlara görə də Osmanlı ordusunun təxirə salınmadan Azərbaycana göndərilməsinin vacibliyi vurğulanırdı. İrən ərazisindən də olsa belə, təxirə salınmadan Azərbaycanın hərbi yardım göndərməsi xahiş edilir və qeyd edilirdi ki, "bu yardım sülh müzakirələrinin nəticəsini gözləmədən və erməni kantonu məsələsi ilə bağlanmadan gerçəkləşməlidir. Erməni kantonunun yaradılmasına imkan verməmək isə, işi təbii olaraq, daha da çətinləşdirəcək və vəziyyəti son dərəcə ağırlaşdıracaq. Çünki heçqətən gözlənilir ki, Osmanlı imperiyasına birləşdiriləcək erməni vilayətlərindən çıxacaq erməni əhalisi heç şübhəsiz ki, Gəncə vilayətinə doğru hərəkət edəcək və müsəlman ərazisindən keçərək Bakı vilayətindəki bolşeviklərlə birləşmək istəyəcəkdir. Bu da qarşıqlılı toqquşmalara gətirəcəkdir ki, burada da qüvvələr nisbəti qeyri-bərabərdir. Buna görə də müsəlmanları fəlakətlər gözləyir və Cənubi Qafqazın məzarlığa dönmək ehtimalı vardır. Bunun üçün də ultimatumla bərabər, hərbi tədbirlər də dərhal icra edilməlidir ki, ermənilər yerlərdən qalxıb digər tərəfə köç etməsinsin. Bu məqsədlə də ermənilər müsəlmanlara alınmalı, müsəlmanlar silahlandırılmalı və onlara yardım çatdırmaq üçün bir koridor açılmasına çalışılmalıdır".

Müraciəti Batum konfransındakı Azərbaycan nümayəndələri - M.H.Hacinski, M.Ə.Rəsulzadə, Əhməd bəy (Can Baba), A.Səfikürdski və Ə.C.Pepinoydan başqa Müsəlman Milli Şurası və Seym üzvlərindən M.Y.Cəfərov, edliyyə naziri F.X.Xoyski, marif naziri N.Yusifbəyli və X.Xasmməddov imzalamışdılar.

Xəlil bəy mayın 24-də Tələt paşaya göndərdiyi teleqramında gürcü, erməni və Azərbaycan nümayəndələri ilə keçirdiyi görüşlər və apardıqları müzakirələr haqqında məlumat verir və qeyd edirdi ki, "əvvəlcə də ərz etdiyim kimi, gürcülər erməniləri qeyri-məmnun buraxmaqdan çəkinirlər və buna görə də ermənilər ultimatumu qəbul etmədiyi təqdirdə belə, müsəlmanlarla birlikdə konfederasiyada qalmamağa qərar verirlər. Əgər erməni-

lər ultimatumu qəbul etməyib, müqavimət göstərməyə qərar versələr, təxmin edirik ki, gürcülər bu müqavimətdə iştirak etməyəcəklər. Fəqət, ümumi hökumətdən və Seymdən çıxıb öz hüddudları daxilində öz istiqaliliyyətlərini elan edərkən kənar çəkilecəklər. Ermənilər isə onlara edilən təklif dairəsində sülh imzalamamağa qərar verirlər. Müqavimət və ya sülh məsələsində aralarında fikir ayrılıqları vardır. Başlıca komitələri uzlaşma mümkün olmazsa, müqavimət tərəfdarıdır. Gürcülər Axıskanı tərk etməyə, ermənilər isə sərhədin Araz və ətrafından çəkilməsinə razı olacaqlar".

Qeyd edək ki, Osmanlı heyəti İstanbuldan Batuma yola düşərkən Cənubi Qafqaz Respublikasına qarşı qararlaşdırılan ərazi tələblərinə görə, Brest-Litovsk sülhünün müəyyən etdiyi sərhədlərdən əlavə müharibə təzminatı olaraq yalnız Axıska və Sürməli qəzalarının tələb edilməsi qararlaşdırılmışdı, lakin sonrakı günlərdə Ənvər paşa Axıska və Sürməli qəzalarının başqa Axalkələk və Aleksandropol qəzaları, Eçmiədzin və İrəvan qəzalarının bir hissəsi və Naxçıvan qəzası (Ordubad istisna olmaqla) ilə bağlı da ərazi tələbləri irəli sürüb, bu tələbləri hökumət nəzdində qəbul etdirmişdi. Xəlil bəy də 24 may tarixli teleqramında İstanbul hökumətinin Axalkələk qəzası ilə bağlı tələbini imtina etdiyi və ya bu qəza ilə bağlı müəyyən güzəştlər verdiyi təqdirdə gürcülərlə, Aleksandropol və ermənilər yaşayan digər ətraf ərazilərlə bağlı tələblərdən imtina etdiyi təqdirdə də ermənilərlə sülhün mümkün olacağını sədrəzəmin diqqətinə çatdırmaqla, əslində Cənubi Qafqaza qarşı ərazi tələbləri ilə bağlı İstanbulda qərarlaşdırılan variantın qəbul edilməsini gürcü və ermənilərin razi olduqlarını göstərməyə çalışırdı. O, eyni zamanda, bütün bunları qeyd etdikdən sonra, ələ həmin teleqramda Azərbaycan nümayəndələrinin Ənvər paşaya ünvanladığı 23 may 1918-ci il tarixli müraciət haqqında da məlumat verir və həmin müraciətin əsas müddəalarını xülasə şəklində bildirirdi. Bununla da, Xəlil bəy erməni dövlətinin yaradılmasına Azərbaycan nümayəndələrinin də razi olduqlarını və bu məsələdə ortaya qoyduqları arqumentlərlə hətta təkid etdiklərini və bunda haqlı olduqlarını göstərmiş olurdu.

Mayın 24-də, demək olar ki, bütün gün boyu Xəlil bəy ilə Tələt paşa arasında təlaş-ramla aparılan məsləhətləşmələrin yekununda sədrəzəm, Cənubi Qafqaz heyətində 24 saatlıq bir ultimatumun verilməsinə göstəriş verməklə bərabər, erməni dövlətinin yaradılmasına məsələsi ilə bağlı aşağıdakı qəti mövqeyini ortaya qoydu: "Ermənilərin bir hökumət halında təşəkkül etməsinə qətiyyətin tərəfdar deyiləm. Kiçik bir erməni muxtariyyəti beş il sonra beş milyon əhalisi olan bir erməni dövləti halına gələcək və bütün Qafqaza hakim olaraq Şərqi Bolqarıstanına çevriləcəkdir. İrən və Amerikada olan bütün ermənilər orada toplanacaq, ingilis və fransızlardan hər cür yardım alacaq, gələcəkdə xristian gürcülərlə və çox əsaslıqla əcməllərlə birlikdə bizim əleyhimizə hərəkət edəcəklər. Bu halda mümkün olsa, çibani kökündən təmizləmək ən xeyirli cəhətdir. Bu mümkün olmadığına görə, (Ermənistanın - V.Q.) çox zəif və yaşamayaacağı şəkilə təşəkkül etməsi zəruridir..."

Sədrəzəmin bu mövqeyi qarşısında Xəlil bəy erməni dövlətinin yaradılması məsələsində "çibani kökündən təmizləməyə, götürülmək yarımçıq tədbirlərin gələcək üçün çox təhlükəli olacağı" fikrini irəli sürdü. Lakin o, "çibani kökündən təmizləmək" deyəndə heç də Tələt paşa kimi erməni dövlətinin yaradılmasına imkan verməməyi nəzərdə tutmurdu. Əksinə, Xəlil bəy təkcə İrəvan kantonunun zəif bir Ermənistanın təşkil üçün belə, çox kiçik ərazi olmasına, ermənilərin bir qisminin Qafqazda qalıb dövlətə sahib olduqları halda, digər qisminin Osmanlı hakimiyyəti altında qalmasını gələcəkdə doğuracağı problemlərə diqqəti çəkir və Türkiyənin tələb etdiyi ermənilər yaşayan bölgələrin, xüsusilə də Aleksandropolun da onlara güzəştə gəlməsi fikrini irəli sürür və bununla da Qafqaz və Osmanlı ermənilərinin ümumi dövlətinin yaradılması mövqeyindən çıxış edirdi. O, sədrəzəmə göndərdiyi 24 may 1918-ci il tarixli növbəti teleqramında yazırdı: "Çibani kökündən təmizləməyə, görəcəyimiz yarımçıq tədbirin hər halda gələcək üçün çox təhlükəli olacağı qənaətindeyəm. Erməniliyin istədiyimi hüddudun xaricində çox zəif bir halda belə təşkilil uyğun olmayacağına qənaətdən sonra Aleksandropoldan imtina etməyi tövsiyə etdim. Səbəblərini də əvvəlcə izah etdiyim üçün təkrar etmək istəmirəm".

Xəlil bəy bu teleqramında həmçinin ilk öncə Qafqazın beynəlxalq vəziyyətinin aydınlaşdırılmasının vacibliyi üzərində dayanır və buna görə də Cənubi Qafqaz federasiyasının dağılmasından sonra Cənubi Qafqazda üç hökumətdən ibarət konfederasiya yaradılması və bu konfederasiyanın beynəlxalq aləm, xüsusilə də Rusiya tərəfindən tanın-

masına nail olmağı ən vacib iş hesab edirdi. O, Osmanlı hökumətinin öz iradəsini düşməne tamamilə diklə etməsə belə, Qafqazın müstəqilliyinin Rusiya tərəfindən tanınmasına nail olmasının böyük bir siyasi uğur olacağını vurğulayıb, Qafqaz hökumətləri ilə Türkiyə arasında qurulacaq əlaqələrin xarakteri məsələsini isə sonraya saxlamağı, həmçinin Qafqazdan Türkiyə üçün daha çox ərazi qoparmağa və ya bölgəni tamamilə Osmanlı imperiyasına ilhaq etməyə tələsməməyi məsləhət bilir, əks halda İstanbul hökumətinin məhrumiyətlərə düşər olacağını diqqətə çatdırırdı.

Xəlil bəy sədrəzəmə göndərdiyi növbəti teleqramlarında da "Aleksandropol qəzasında ümumilikdə 250 min erməninin yaşadığı və Türkiyəyə ilhaq edildikdən sonra onların idarə edilməsinin çətin olacağı" fikrini irəli sürərək, bu ərazinin ermənilərə güzəştə gəlməsinə təkid edirdi. Lakin Ənvər paşanın nümayiş etdirdiyi sərt mövqə qarşısında Osmanlı hökuməti irəli sürdüyü ərazi tələbləri üzərində israrla durdu və hansısa bir ərazi güzəştə getmək fikrini qəbul etmədi. Belə olan təqdirdə Xəlil bəy üçüncü bir yol seçdi ki, bu da Türkiyənin ermənilərdən aldığı torpaqların əvəzində azərbaycanlılara məxsus ərazilərin bir qismini onlardan alıb ermənilərə verməkdən ibarət idi. Bu təklif ilk əvvəl ermənilər tərəfindən irəli sürülmüşdü. Trabzon konfransı uğursuzluqla nəticələndikdən sonra Osmanlı hökumətinin tələbləri qarşısına silahla çıxmağın əsas tərəfdarı olan ermənilər indi daha da sərtləşən türk tələbləri qarşısında ələcsiz bir vəziyyətə düşmüşdülər. Erməni nümayəndələri sərt türk tələbləri qarşısında çıxış yolu kimi təklif edirdilər ki, heç olmasa Cənubi Qafqaz müsəlmanlarından müəyyən ərazilər alınıb ermənilərə verilsin. Bunun qarşılığında ermənilərlə müsəlmanlar arasında olan düşmənçilik də aradan qalxacaq və ermənilər Bakıdakı müsəlman əhalinin təhlükəsizliyini təmin etməyi öz üzərlərinə götürəcəklər. Xəlil bəy bu təklifi məqbul hesab etdi və "Osmanlı hökumətinin belə bir ərazinin ayrılmasını əleyhinə olmadığını" erməni nümayəndələrinə bəyan etdi. Erməni nümayəndələri də söz verdilər ki, belə bir razılıq əldə edilib gerçəkləşdiyi təqdirdə ermənilər İstanbula bir heyət göndərərək, Osmanlı hökumətinə sədaqətlərini ərz edəcəklər.

Daha sonra Xəlil bəy bu məsələ ilə əlaqədar M.Ə.Rəsulzadə və M.H.Hacinski ilə danışıqlar apardı və nəticədə Osmanlı yardımına böyük ehtiyac duyan Azərbaycan nümayəndələrinin razılığına əla bildi. Osmanlı heyət rəhbəri dərhal bu barədə İstanbulla məlumat verdi, amma adı keçən təklifin guya Azərbaycan nümayəndələrindən ona gəldiyini öne çəkdi və bunu xüsusı vurğuladı. O, Tələt paşaya göndərdiyi 26 may tarixli teleqramında Cənubi Qafqaz nümayəndə heyətinə veriləcək ultimatumun hazır olduğunu və indiyə qədərini bildirdi, lakin ultimatumun verilmə müddəti ilə bağlı bəzi istəklərin olduğunu qeyd edərək yazırdı: "...Müsəlman nümayəndələr bu gün səhər yanımıza gəldilər. Bakıdakı vəziyyətlə bağlı çox qayğılıdılar. Çünki bu səhər ermənilərin əlindədir. Bunun üçün bize tərk ediləcək ərazinin qarşı tərəfində ermənilərə, onları qismən də olsa, təmin edəcək bir kanton ayırmaq istədiklər. Sonra daşnaksütyunların xaricində olan və bu gün Tiflisdə əhəmiyyət kəsb edən digər bir erməni partiyasının rəisi gəldi. O da bu şəkildə yekunun tərəfdarı göründü. Bizə əvvəlcə bildirdiyiniz təlimatlara istinad edərək Osmanlı hökumətinin belə bir kantonun ayrılmasına qarşı olmadığını bildirdim. Bunun üçün bir neçə gün müddət istədi. Və ultimatum veriləcəksə bunun heç olmasa üç gün müddət ilə verilməsini rica etdi. Belə bir razılıq əldə edilib gerçəkləşsə əgər, adı keçən (erməni nümayəndəsi - V.Q.) İstanbul bir heyət göndərilsək Hökumət-i Səniyyəyə sədaqət ərz ediləcəyini də əlavə edərək, bir az da bizim tərəfə lütf və xoş münasibət göstərilməsini rica etdi. Ermənilər tərəfinə bu şəkildə göstəriləcək təzahürün Avropa və Amerikada yaradacağı təsir çox yaxşı olacaqdır".

Lakin Ənvər paşa çox sərt bir şəkildə bu təklifə qarşı çıxdı. Ənvər paşa da Tələt paşa ilə eyni mövqedən çıxış edərək, Qafqazda erməni dövlətinin yaranmasına imkan verməmək, ermənilərin yaşadığı əraziləri müsəlmanlarla gürcülər arasında bölüşdürmək və hazırda ermənilərin əlində olan, müsəlmanların yaşadığı İrəvan şəhərinin və ətraf ərazilərin müsəlmanlar tərəfindən azad edilərək ermənilərin əlindən alınmasına çalışmaq tövsiyə edirdi. Bu mümkün olmadığı təqdirdə isə, Ənvər paşa erməni dövlətinin yaradılmasını qaçılmaz olacağını vurğulayıb və bu halda da yaradılacaq erməni dövlətinin yaşamayaacağı dərəcədə olduğu zəif bir şəkildə təşkil edilməsini vacib sayırdı. O, 1918-ci il mayın 27-də Vehib paşaya göndərdiyi teleqramında yazırdı: "Xəlil bəyin teleqramında anlaşıldığına görə, ermənilər bizim onlardan aldığımız ərazilərin qarşılığında Cənubi Qafqaz müsəlmanlarına aid ərazidən bir

qisim almaq istəyirləmiş və müsəlmanlar da buna razılıq verəcəklərmiş. Məncə bu tamamilə yanlışdır. Əgər bu gün Qafqazda beş-altı yüz min əhalisi olan və kafi miqdarda əraziyə malik kiçik bir Ermənistan təşəkkül edərsə, gələcəkdə əmlrli Amerikanın alaraq, o tərəfdən gələn ermənilərlə bu hökumət milyonlarla əhaliyə sahib olacaqdır. Və bizim üçün Şərqi bir Bolqarıstan daha yararlıdır ki, bu da bizim üçün Rusiyadan daha zərərli bir düşmənlər olar. Çünki ermənilərin bütün mənafe və əməlləri bizim məmlekətimizdədir. Dolayısıyla, bu təhlükəni indidən ortadan qaldırmaq üçün ermənilərin kiçik bir hökumət halında belə, təşəkkül etməsinə və müsəlmanlarla gürcülər arasında, bizim qüvvələrimizin yardımını və təsirinin ən çox olduğu bu dövrdə bölüşdürülməsini, müsəlmanların ermənilərə heç bir haqq və ərazi verməmələrinin təmin etməyi və bununla yanaşı, bu gün ermənilərin əlində olan müsəlmanların yaşadığı İrəvan kimi məntəqənin belə, müsəlmanlar tərəfindən işğal edilərək, bu surətlə müsəlmanlar yaşayan yerlərin ermənilərin əlindən qurtarılmasına xüsusilə cəhd göstərməsini üstün tuturam. Mənafe-yimizə ən çox uyğun olan bu şəkil gerçəkləşməzsə, onda ermənilərə də bir mövcudiyyyət verilməsi qaçılmaz olar. Belə olan təqdirdə, ermənilərin gələcəkdə vücud bularaq yaşamayaacaq surətdə olduqca çox zəif bir halda buraxılmalarına çalışmaq lazımdır. Həm hökumətimizin, həm də Qafqazdakı müsəlmanların indiki və gələcəkdəki mənafeələri ancaq bu surətlə təhlükədən qurtarla bilər..."

Onu da qeyd edək ki, Batum konfransının başlaması ilə türk qoşunlarının Qafqaz istiqamətində irəli hərəkətinə müvəqqəti olaraq fasilə verilsə də, danışıqların dalana dirənməsi, eyni zamanda ermənilərin tür-müsəlmanlara qarşı törətdiyi soyqırım cinayətlərinin sistemli xarakter alması ordunun öz hərəkətinə davam etməsini ləğv etdi. Ənvər paşa 1918-ci il 19 may tarixində Vehib paşaya göndərdiyi təlimatında, ordunun irəliləyib Batum konfransındakı türk ərazi tələblərini müəyyən edən sərhədə qədər olan əraziləri tutmasını əmr etdi. Bu əmr üzrə hərəkət edən Vehib paşa türk qoşunlarının irəli hərəkətinə İrəvan quberniyası istiqamətində davam etdirdi. Mayın 20-də Sürməlini ələ keçirən türk qoşunları, mayın 24-də Cəlaloluğu işğal etdilər və Qarakilsə istiqamətinə yönəldilər, həmçinin Sərdarabada girdilər. Osmanlı hərbi komandanlığı strateji cəhətdən çox mühüm əhəmiyyəti kəsb edən Qarakilsənin tutulmasına böyük önəm verirdi. Çünki Aleksandropol-Tiflis dəmir yolunun üzərində mühüm məntəqə olan Qarakilsənin tutulması ilə bir tərəfdən ermənilər gürcülərdən tamamilə ayrılımış olacaqdılar, digər tərəfdən də, Gəncə müsəlmanları ilə əlaqə yaranaçaqdı. Lakin ermənilər Qarakilsəni əldə saxlamaq üçün ciddi müqavimət göstərdilər. Bu müqavimətə baxmayaraq, mayın 28-də Qarakilsə türk qoşunları tərəfindən alındı. Qarakilsə uğrunda mayın 26-28-də gedən döyüşlərdə türk ordusu 1600 şəhid verdi və bir çox dəyərli zabitlərini itirdi.

Xəlil bəy mayın 28-də Tələt paşaya göndərdiyi teleqramında Qarakilsə ətrafında ermənilərin ciddi müqavimət göstərib, ölüm-dirim mübarizəsi apardıqları ilə bağlı Vehib paşadan aldığı məlumatları sədrəzəmin diqqətinə çatdırdıqdan sonra, əhalisinin böyük əksəriyyəti erməni olan Aleksandropol və Axalkələk qəzalarının Türkiyəyə birləşdirilməsini səhv addım hesab edir, bu ərazilərin ermənilərə verilməsi təklifini yenidən irəli sürür və erməni dövlətinin Bolqarıstanla müqayisə edilməsinin doğru olmadığını bildirirdi. O, yazırdı: "...Vehib paşa hazrətləri, Gümrüdə beş min evdən yalnız iki yüz evin müsəlman olduğunu və Aleksandropol sancağında iki yüz əlli min erməni yaşadığını və bizə ilhaqdan sonra onların necə idarə ediləcəyində çaşqın olduğunu söylədi. Yüzdə səksən beşi erməni olan Axalkələk qəzasıyla və digər yerlərlə bərabər olduqca dağlıq və sərt bir məmlekətdə dörd yüz minə yaxın erməninizi özümləzə birləşdiririk. Allah sonunu xeyirli etsin. Rus ermənilərinin bizimkilərin tərbiiyəsi və müəllimi olduğunu da nəzəri-diqqətə alıram. Hər halda çox xətəli bir yolu təqib etməkdə olduğumuzda israr edirik. Ermənilərin Bolqarıstanla bənzədilməsi fərqli müqayisədir. Bolqarıstan Avropada və İstanbul yolunun üzərindədir. Böyük Sılyan ailəsinin kiçik bir parçası və böyük bir siyasət şaxsidir və bizi İstanbula doğru sıxışdıraraq arxasını böyük xristian dövlətlərinə istinad etdirmişdir. Asiyada və böyük türk dövlət və millətlərin əhatəsində qalacaq olan ermənilərin qoşunlarına tabe olmaqdan başqa çərəsi yoxdur. Bugünkü yarımçıq tədbir həm bizi, həm də Qafqazı yandıracaqdır və bəlkə məsələni daha da çətinliyə yuvarlayacaqdır".

(davamı növbəti saylarımızda)

Vasif QAFAROV,
AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix
İnstitutunun aparıcı elmi işçisi,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent.